

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

(Ե . ՏԵՁԱ)

— 3 * 3 —

AD UN DOTTO ARMENO

— * —

Non potendo attraversare l'Atlantico, vo col mio barchetto torno torno ad una peschiera: e, non avendo la fortuna di scoprire le cose grandi, nè l'arte d'indovinarne le strade, faccio di necessità virtù e delle piccoline mi contento. Vorrei oggi consigliare gli editori del vostro Mosè a mutargli, o meglio a restituirgli, una parolina, un nome: e, da correttore sfacciato, dico subito che credo avere ragione. State a sentire: e abbiate pazienza se, parlando con voi, immagino daccanto a voi anche un altro curioso e amorevole lettore: e dove per voi un cenno basterebbe, per lui faccio una infalzata di chiacchiere.

Il Corenese cita cinque volte i libri di Giuseppe Flavio; e tra le altre al capo XXXV (o XXXII nella Whistoniana), del libro secondo, ove si discorre di Elena moglie di Abgar. Nella versione che dirò dei Padri, ringentilita e acuita dallo stile liscio e appuntito del Tommaseo, c'è una noticina, breve e prudente, che insegna a dubitare. Giuseppe Flavio, dicevano, è citato qui, *non perché narri* ogni cosa conforme al nostro, ma solo perchè fa menzione di quest'Elena, benchè la faccia regina di Adiabene: e poi si richiamano alla storia del Ciamician (I, 589), il quale dice appunto, come sapete, la cosa stessa in Armeno. L'Emin corre di più, e troppo, secondo me; la nota apposta alla traduzione da lui fatta in russo (*Istoriija Armenii*, Moskva, 1858. pag. 294 n° 241 e nella nuova edizione, rifatta, 1893 pag. 254) dice così: « In Giuseppe (cfr. *Ant. st. giud.* XX, 2) Abgar è chiamato Monobazo. Elena era, secondo le parole di lui, sorella e moglie del re Edesseno. Lo storico ebraico presenta costui come principe savio e fortunato che, in-

ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ՄԸ

— * —

Չկարենալով ատլանտեան ծովն կտրել անցնիլ, նաւակովս ձկնարանի մը չորս կողմն կը շրջագայիմ դարձադարձիւ. և մեծ գիւտեր ընելու բազմ չունենալուս, և ոչ ճամբաները գուշակելու արուեստը, հարկը առաքինութիւն կ'ընեմ ինձ համար, ու պզտի բաներով գոհ կ'ըլլամ:

Արդ սոյն գրութեամբս կ'ուզեմ խորհուրդ տալ ձեզ Մովսիսի խորենացւոյ պատմութեան հրատարակողաց՝ փոխել, կամ լաւ եւս՝ վերնծայել բառ մը, անուն մը. և իբրու աներես սրբագրող, շուտով կ'ըսեմ, և կը կարծեմ թէ իրաւունքն իմն է: Մովսի կ'ընէ, և համբերութիւն ունեցիր. եթէ հետզ խօսելու աւանձն կ'երեւակայեմ որ քովդ գտնուի ուրիշ հետաքննի և սիրալիր ընթերցող մ'ալ. և եթէ քեզ ակնարկ մը եւեթ կը բաւէ, իրեն համար կ'ուզեմ քիչ մը շաղակրատել:

Խորենացի հինգ անգամ յիշատակութիւն կ'ընէ Յովսէպոսի Փլաւեայ գրոցը, և բաց յայլոց ի գլուխն I Ե (կամ I Բ ըստ Ուիստոնեանց տպագրի) երկրորդ գրոց, ուր Աբգարու կնոջը Հեղինէի խօսքը կ'ընէ: Ի Թարգմանութեան Հարց Միութարեանց, ապուստոյցելոյ սահուն և հնչազոյն ոճով Թամմասեոյի, համաձայն և խոհեմական ծանօթութիւն մը գրութեմ է, որ տարակուսիլ կը ստրվեցնէ. « Փլաւիոս Յովսէպոս յիշատակութեմ է հոս: կ'ըսեն, ոչ թէ անոր համար որ իրմէ պարտաւորեալ է կը համաձայնին ընդ մերոյս, այլ միայն գէղեղինէ յիւրին՝ թէպէտ Թագունի կ'անուանէ Սգիարեանայ ». և յետոյ Չամչեանի վկայութիւնը մէջ կը բերեն (Պատմ. Հայոց, Ա. 589) որ՝ ինչպէս գիտես, զնոյն կ'ըսէ հայերէն լեզուս. « Իմին աւելի առաջ կ'ընթանայ, և չափէն ալ անգին՝ ըստ իս. և իր առաջ Թարգմանութեան (Մովսիս, 1858 յ'էջ 294, յ'էջ 241 նոր տպագրին 1893 յ'էջ 254) ծանօթութեան մէջ այսպէս կ'ընէ. « Յովսէպոսի գրոց մէջ, Հրեական պատմ. համալիր, Ի) Աբգար՝

» *la Giudea, la grande fame, nella quale*
 » *anche la regina Elena, comperato con molti*
 » *quattrini frumento dall'Egitto, lo distribuì*
 » *ai bisognosi. E troveresti come queste*
 » *cose s'accordino con la scrittura degli Atti*
 » *Apostolici, la quale contiene che i disce-*
 » *poli in Antiochia, come ciascuno abbon-*
 » *dava di roba, determinarono la spedisse*
 » *a servizio di coloro che abitavano nella*
 » *Giudea: il che fecero, mandando agli an-*
 » *ziani, per mano di Barnaba e di Paolo.*
 » *Di Elena poi, della quale fece memoria*
 » *lo scrittore, anche adesso si mostrano*
 » *colonne splendide nei sobborghi di quella*
 » *che ora è Aelia, e si diceva che signoreg-*
 » *giasse sulla nazione degli Adiabeni».*

Non c'è qui ogni cosa? e la carità della donna, e il paragone coi *Fatti degli apostoli*? e anche il monumento? Io conchiuderei volentieri che Mosè citò Eusebio, scrisse *ἱεραρχία* e non *ἐπισκοπή*, Eusebio e non Giuseppe: che la colpa sia dei copisti: che un primo, seguito degli altri, o parecchi assieme, facessero il guasto. Forse c'era una abbreviazione, e chi guardi al seguirsi delle lettere nell'armeno, sarà indulgente; molti peccati più grossi bisogna condonare agli amanuensi. Insomma due cose vorrei: che si mettesse a suo luogo il nome di Eusebio, e che un galantuomo, riscontrando i codici, vedesse se anche le nostre accuse per qualcuno degli amanuensi, più diligente e più dotto di testimonianze storiche, non somigliassero alle calunnie. Per purgarcene davvero, volete, amico mio, dare un'occhiata? ¹ E diremo che Mosè citò, non una sola volta (Gutschmid *Kl. Schrif.* 3, 306) ma due, quell'autore che, insieme a Giuseppe Flavio, adoperò tanto spesso.

Tra le minuzie siamo, e ci resteremo. Mosè ricorda il monumento di Elena *dinanzi la porta di Gerusalemme* (առաջի դռանն): Eusebio (II, 12) dice ἐν προαστείς τῆς νῦν Αἰλίας; ma Giuseppe, nelle *Guerre*, dove lo cita più volte, (μέχρι τῶν Ἐλένης μνημείων, V, 3, 4, — μ. τῶν τῆς Ἐλένης βασιλείων, V, 6, 1) ha ancora la *porta* (διὰ τῆς ἀντικρῦ τῶν Ἐλένης μνημείων πύλης).

Nel racconto che Eusebio toglie agli *Atti*

ասարկութեան Eusebii Cæsariensis Opera; Lipsiae, Teubner 1871, Հատ. Դ. 59), Բ. 2. « Արէ ետքը եղաւ Հրէաստանի Համար, մեծ սովը, որ տանն Հեղինէ Թագուհին, շատ ստակով Եգիպտոսէն ցորեան զնելով կարօտելոց բաշխեց: Եւ պիտի գտնես թէ ինչպէս կը Համանային այս Առաքելոց գործոց մէջի գրուածն, որ կը պատմուի թէ աշակերտըն յԱնտիոք՝ որ ամէն բանի առատութիւն էր, որոշեցին որ զրկուի յերուսաղէմ բնակողաց. զոր և արարին, յղելով առ երկցունք ընդ Բառնարայ և Փաղոսոսի Իսկ Հեղինեայ Համար, որոյ յիշատակութիւնն կ'ընէ մասնաւորօրէն, ինչուան Հիմայ ալ կը ցուցնեն փառաւոր սիւներ այժմ Ելիա կոչուած արուարձանին մէջ. և կ'աւանդուէր՝ թէ իշխած ըլլայ Ագիա. բնեաց ազգին վրայ »:

Ոչ ամենայն ինչ յիշատակուած է աստէն, թէ Թագուհւոյն ողորմածութիւնը, և Համեմատութիւն ընդ Առաքելոց պրակաց, ինչպէս նաև կանգնուած յիշատակարանն: Ուստի և յօժարութեամբ պիտի հետեցնենք թէ Մովսէս յիշատակած է զԵւսեբիոս և ոչ զՅովսեպոս. պակասութիւնը ընդօրինակողին է, և միոյն բրած սխալին հետեւեցան և այլք, ուրով բնագիրը խանգարեցաւ: Թերեւս Համառոտագրութիւն մէր, և Հայ պարսկահայ շարունակութեան մտադրութիւն ընողը՝ Հեշտեաւ. ներդաժիտ կ'ըլլայ. ուրիշ շատ աւելի ծանրագոյն մեղքեր՝ Թողուլ արժան է գաղափարողաց:

Արդ ես երկու բան կ'ուզեմ. նախ որ Եւսեբիոսի անունը իր տեղը դրուի, և երկրորդ՝ որ բարեհաճ անձ մը, զըրպիւրները բաղդատելով տեսնէ թէ արդեօք մեր ամբաստանութիւնը քանի որ ընդօրինակողաց զէմ, կը ստիճ աւելի փութալան և պատմական վկայութեանց հմուտ անձինքներէ: Ստուգութիւնը իմանալու Համար, կրնան, բարեկամ, ակնարկ մը տալ զըրպիւրաց ¹, Եւ կ'ըսենք թէ Մովսէս ոչ թէ մի անգամ վկայութեան կոչած է՝ (Գուշաճիք. *Kl. Schrif.* 3, 306), այլ երկիցս՝ իբրեւ Հեղինակ մը զոր Յովսեպոսի Փրկեալայ Հետ այնչափ գործածեց:

Իրականացայ ինքրոց մէջ ենք, որ և պիտի մնանք... Մովսէս կը յիշատակէ Հեղինէի յիշատակարաններն Երուսաղէմի գրանն առէն (առաջի դռանն). Եւսեբիոս (Բ. 12) կ'ըսէ Թորոս-Աշուն (ճաղաքին) որ այժմ Ելիայ (անուա-

1. L'amico consultò i codici di San Lazzaro e li trovò tutti concordi contro a me. — Il codice di Saanahin, che è del Secolo XVII, legge եւ Թովսեպոս (Cp. *Zapiski*, VI, 195).

1 Բարեկամս աշտէ տեղեց արդիս Ղազարու մասեւնադարանին զըրպիւրները, և բոլորն ալ համանայն գտաւ և ինքի դիմի — Մասնակի օրինակը, որ ժէլ զարու գրութիւն է, կ'ընթերցանուի եւ Թեթիս (Zapiski).

)(XI, 29, 30) c'è una variante (πέμφαι μεν ἀποστείλαι) che non so dire se incontri anche nei codici del N. T. o sia frutto di chi cita a memoria. Mosè poi, che v'aggiunge il *durante la fame prede la da Agabo*, pensava ad Ἀγαθος ἐσθίμανεν διὰ τοῦ πνεύματος λιμὸν μεγάλην μέλλειν ἐσεσθαι. E finalmente prima di abbandonare il Corenese, domanderei se **Φέρουρ** (II, 27) sia o noscritto in qualche buon esemplare **Φέρουρ**, come vorrebbe il greco Φερῶρης¹. Addio.

Padova 24 Agosto 1894

* Սրամիտ հայագիտիս մամակի ծնունդ ըրած դե-
տողութիւնն ուղղեալ էր առ ռ. Բ. Սարգսեանմ,
որոյ և համառօտ պատասխանմն կը դնեմք ի ծա-
ծօթութեանս:

Յարգելի բարեկամ,

Հանութեամբ կարդացի այնքան համեստու-
թեամբ Ձեր առ իս ուղղած սրամիտ և լուրջ դե-
տողութիւնը, Մ. Խորենացաց Բ. զորոց չէ. գլխոյն
մէջ եղած մէկ տեղւոյն վրայ, ուր Աբգարու կնոջ
հեղինէի մասին Յովսէպոսի վկայութիւնը մէջ կը
բերուի: Դուք Ձեր գրութեան մէջ ուզած էք ա-
պացուցանել, թէ այդ տեղին ուղղակի Նսեբրու-
սէն առնուած է, ընդհակառակն, ինչպէս ականքն
կը ցուցնէք մեզ երկու հեղինակաց հասմանտու-
թեամբ: Ուրեմն Յովսէպոս առնուր վրիպակաւ
գրչաց յետոյ մերմոծուած է, և շարունակուած
Մովսիսի քոյրը գրագրաց մէջ. ապա ուրեմն
տպագրողաց պարտքն է փութալ և ուղղել զայն:
Ուրախ եմ, որ Ուխտողն և Ն. Թումանաշեան եր-
բեմն մէջ տեղ սփռած երկբայութեան սերմերը՝
դուք պատր իբրև հաստմացած պտուղներ մեզ

նեալ): Իսկ Յովսէպոս Յ. Ժորժի գրոց մէջ
ուր յաճախ յիշեց զհինքն, Միշին է շերտն Հէշ-
նեայ, Է. 3, 4. — Միշին ցաղարանն Հէշնեայ
Է. 6. 1. Կ'ըսէ նաև ի մէջ որոնն որ ի հանդէպ
գերեզմանն Հիշնեայ:

Գործոց առաքելոց զբնէն առնուած պատ-
մութեան մէջ (ԺԱ. 29, 30) տարբերութիւն
մը կայ առ Եւսեբեայ (πέμφαι փոխանակ ἄπο-
στείλαι), և չեմ գիտեր թէ զտնուի՞ արդեօք
ի գրչագիրս նոր կտակարանաց. թէ լոկ յիշու-
ողութեամբ մէջ բերուած վկայութիւն մ'է: Իսկ
Մովսէս որ կը յաւելու ի սովն զբարեբանացան
Աբգար, կ'ականարկէ և Աբգար Նշանակաց
Հոգեւոր առ խնդիր Գործ. Առք. ԺԱ. 28:
Վերջապէս հարցմունք մ'ալ ընեմ մինչ չե-
թողեալ զխորհնացի, թէ արդեօք Փերուր (Բ.
27) ընտրեալագոյն գրչագիր օրինակի մը մէջ
կը զտնուի՞ Փերուր գրուած, որպէս կը պա-
հանջէ յունականն Փերարդոց². Ողջ եղի՛ր:

Պաղատա 24 օգոստոս 1894.

Կ'ըմծայէք: Ձեր պահանջած փոփոխութիւնն ևս
պէտք է, որ ուշ կամ շուտ կատարուի, — կասն զի
գիտութեան ընդհանուր պահանջն ալ այդ է, —
եթէ ամոր հակառակ փաստեր ևս չունենայինք ի
միջի, որոնք տակաւին կը ոտնակառնն գլե՛ղ՝
ամապարանօք այդպիսի մի քալ առնելու: Օրին-
մակով բացատրենք ըսածնիս:

Դուք Խորենացաց Բ. Ն. գլխամ հեղինէի վե-
րաբերեալ ամբողջ տեղին առանց բացառու-
թեան Նսեբրոսի կ'ըմծայէք. մեք՝ ընդհակառակն
Յովսէպոսն ևս իմջ իմջ առնուած կը տեսնեմք
հոն: Առ այս կը հրաւիրեմք Ձեր խորին ուշադրու-
թիւնը մայի հետեւեալ կետին վրայ, որ ըստ մեզ
ամենբնական է. այսինքն է, Խորենացին իւր լակու-
մական ռոմով շատ ամգամ մէկէն աւելի հեղի-
մակութիւններ յառաջ կը բերէ՝ մի և մոյմ միւթի
վրայ և մի և մոյմ գլխամ, քայց ընդարձակ պա-
րագանքով: Բ. Այսպիսի յառաջընթացութեանց
մէջ մա ընդհանրապէս մախկին, կամ լաւ ևս
իւր սիրած հեղինակի առնուր միայն յամուամէ
կը յիշատակէ, որուն միւսներն ևս, — յորոց ինքն
օգտուած է, — կը համամայնին: Արդ՝ այս բանիս
կրմայինք ուրիշ բազմաթիւ օրինակներ ցոյց տա

4. Anche per questo i codici di san Lazzaro
deyvon essere tutti di un colore. Ma colore buono?

2 Հոս ալ սրբոյն Ղազարու օրինակաց (ամբար կը լսեմ
թէ ամենքն Նոյն գոյնն ունին): Բայց միթէ առէ՞ք գոյն:

այսոր Հէշէնէյ՝ զոր մեզ յիշատակէ այս օրինակ
կազմի (ըստ մոր թարգմանութեամ, պատմութեամ)
կամ շրիմք » . իսկ Աստ. Գրքոյ մէջ Հեղինէ բնաւ
ուրեք յիշուած չէ : Ուստի մա ինքն Յովնէս, զոր
յամուտանէ կը յիշէ Նանքի՝ ԺԱ. գլխում, Ը.
սելով. « Դիցուք զոր իմէ գրեաց Յովնէսպոս վասն
մորա. զի պատմէ այսպէս » : Ուրեմն ասկէ կը
տեսնուի յայտնապէս, թէ Նանքիոս ինքն իմէ Հե.
ղինէի և Ներուաղէմի սովու մասին աւանդածը՝
Յովնէսպոսն աւուած է, և Խորենացիմ այս բանս
գիտնալով, կը թողու զՆանքի՝ և զՅովնէսպոս կը
յիշատակէ : Բայց աստի՛ Մովսիսի այդ գլխում
կամ բաներ, որոնք ուղղակի Յովնէսպոսն առ-
նուած են . վասն զի Նանքիոսի քով կամ բոլորը
վին կը պակսին, և կամ կը տարբերին . և ասոնք
են, ըստ մեզ, Մամատրկոյ, — որ մոյն է ըմբ Ի-
սրէի Յովնէսպոսի, — պատեռագմմ Նեխասցոց
դէմ, Աքգարու զաւակներում սրէ ամցնելմ, առ
Հեղինէ-բարերար գտնուիլմ . այսպէս մաս Հեղի-
նէի փափագամօք յերուսաղէմ երթալում, և ա-
մոր շրիմմ՝ Ներուաղէմի Գրէն — մէն ճշման-
կուած լինելու մամր պարագաները : Հանցեք
համեմատել Խորենացոյ Բ. գրոց Լն. գլխում
ամբողջ Յովնէսպոսի Հովնէս — ինն . Ի. գրոց Բ.
գլխում աւանդածներում հետ (Opera, ed. Amst.
1726, հտ. Ա. էջ 957 — 960), և հետևութիւնս
նիշդ պիտի գտնէք :

Մանգա, կամ Բանն, ամուռը, թող զձեզ

այմնակի չհեռացմէ Մովսիսն . որովհետև այդ
պարզապէս մականում մ'էր, զոր Աքգ — Մ-
նէն, կամ Մամովնամ յետ դարծին ի քրիստո-
նէութիւն սկսաւ գործածել, — ինչպէս կը ծանու-
ցամէ Յովնէսպոս յիշեալ գլխում, — իւր սրղին ևս
մոյնպէս գործածեց . Մամատրկոյ համար կ'ըսէ
Մովսէս, թէ քուերորդի էր Աքգարու . Յովնէսպոս
ևս մոյնը կը հաստատէ, երբ կ'ըսէ, թէ Հեղինէ՝
այդ էր և միանգամայն կին Աքգարու, կամ Մո-
մորագի : Խորենացիմ՝ զՄամատրուկ յաշորդել կու
տայ Աքգարու, և կը ցուցմէ զմա բարերար առ
Հեղինէ . մոյնը կը մկարագրէ Յովնէսպոս յամծին
Խզատայ : Այսպէս մաս Արդէի, կամ Խորեագոր-
ծութեամ պատմութեամ մէջ կայ երկուստեք հա-
մաձայնութիւն :

Փեղիք և Ենեքն ամուռն խնդիրը կարող է
պարզել Ձեզ Միաբան Մկր . Տէր — Գալտեան,
որ քսանի չափ Խորենացոյ գրչագրաց դասաւո-
րութիւն մ'ըրած է : Մամահմի օրինակը՝ զոր յի-
շած էք, ԺԵ. դարում գրուած լինելով, իմծ հա-
մար մեծ մշամակութիւն մի չափտի ունենար, եթէ
Նանքիոս ևս հօն գրուած լինէր : Ուրեմն Խորե-
նացոյ Բ. Լն. գլխում Յովնէսպոս ամուռն վրի-
պակաւ ըմբօրինակողաց սպրդուած չէ բոլոր
գրչագրաց մէջ, և ոչ իսկ Նանքիոսին ամոր
տեղ դիւրաւ փոխանակելի, մեր կարծիքով : Առ
այժմ այսպիսի, յարգելի Բարեկամ : Տեսնեմք, թէ
ուրիշներն իմէ կը խորհին . Ողջ լին :

